

ऋतुसंहार

ना. सी. फडके

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

ऋतुसंहार : ना. सी. फडके

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंत प्रिंटेरी

आवृत्ती

२२ ऑक्टोबर, २०१३

किंमत

₹ २२०/-

ऋतुसंहार

ऋतु शिशिर !

संध्याकाळचे पाच वाजले आहेत. खिडकीखालून गेलेल्या त्या रस्त्यावर रहदारी फार तुरळक आहे. रस्त्यावर सावली पडल्यामुळे त्याचं डांबरी अंग अधिकच काळं दिसत आहे. दुतर्फाची झाडं पर्णहीन झालेली आहेत. जुन्या पानांचा पाचोळा आणि फांद्यांच्या बारीक बारीक शुष्क काड्या रस्त्यात पडलेल्या आहेत, त्या हळूच लोटण्याचा उद्योग वाऱ्याची झुळुक करीत आहे. हा रस्ता 'लॅबर्नम रोड' ला समांतर असून तो 'सेसिल रेस्टोरां' च्या चौकातून हॅंगिंग गार्डनकडे चढत गेलेल्या मोठ्या रस्त्याला मिळालेला आहे. त्या ठिकाणी 'कॅल्टेक्स' चा पंप आहे. तो मोठा राजरस्ता आता संध्याकाळच्या वाहतुकीनं गजबजू लागला असेल. दुपारच्या आळसटलेल्या झोपेतनं उठून चळवळू लागला असेल. पेडर रोडच्या दिशेनं आणि उलट सँडहर्स्ट ब्रिजकडे जाणाऱ्या गाड्या त्या मोठ्या रस्त्यानं धावू लागल्या असतील. सेसिल रेस्टॉरंटच्या चौकातील वाहतुकीचा शिपाई एकदा या दिशेला, एकदा त्या दिशेला तोंड फिरवून नृत्याचा पवित्रा घेत असेल. थोड्या अंतरावरच्या चौपाटीच्या मोठ्या रस्त्यावरून माणसाची आणि वाहनांची रहदारी वाढू लागली असेल. फुलांचे गजरे आणि वेण्या विकणारे माळी धावता धावता 'घे मोतीSSSE' अशी ललकारी मारू लागले असतील.... पण ती सारी गडबड तिकडे दूर आहे. खिडकीतून दिसणाऱ्या या आडव्या लहानशा रस्त्यावर नुसती शांतताच नव्हे तर एक प्रकारचा उदासपणा आहे. हा काळ्या अंगाचा, पालापाचोळ्यानं झाकलेला, एका बाजूचा रस्ता स्तब्ध आहे, खिन्न आहे. कसल्यातरी आठवणी काढून तो उसासे टाकीत आहे....

या रस्त्यात पलीकडे सिंधी निर्वासितांची मोठी वस्ती आहे. पूर्वी या जागी मैदान होतं. संध्याकाळच्या वेळेत ते मैदान चेंडूफळी खेळणाऱ्या छोट्या छोट्या मुलांनी गजबजून जात होतं. आता त्या ठिकाणी झोपड्यांची गर्दी झाली आहे. मुंबई शहराच्या कितीतरी मोकळ्या भागात निर्वासितांच्या अशाच झोपड्या उभ्या राहिल्या आहेत. इतर ठिकाणच्या वस्तीप्रमाणेच याही वस्तीचं स्वरूप आहे. दीड-दोन खोल्यांच्या एकेका बिन्हाडात खुराड्यातल्या कोंबड्याप्रमाणे माणसं राहताहेत. कसाही का असेना, आसरा मिळाला एवढ्याच विचारानं ही माणसं परमेश्वराला दुवा देत आहेत... सहा महिन्यांपूर्वी ही माणसं आली तेव्हा त्यांना चूल मांडण्यापुरतीदेखील जागा नव्हती. जमिनीचं अंथरूण आणि आकाशाचं पांघरूण करून ही माणसं निजत होती. आता यांना घरं मिळाली आहेत. आसरा सापडला आहे. घरादाराला मुकलेली, देशत्यागाच्या संकटानं घेरलेली, सर्वनाश टाळण्यासाठी सैरावैरा धावत सुटलेली माणसं भारतातल्या अनेक ठिकाणी आली तशीच या ठिकाणी आली, आणि मिळाला तो आसरा घेऊन जगू लागली. प्रलयाच्या तडाख्यातून कशाबशा सुटलेल्या त्यांच्या जीवनाला अंकुर फुटू लागले. कड्याकपारीत कोंब फुटावे त्याप्रमाणे हजारो मैलांच्या अंतरावरून उन्मळून इथे ओलावा शोधीत आलेलं परदेशी निर्वासितांचं जीवन पुन्हा उगवू लागलं. त्या उगवत्या जीवनाची नाना रूपं हेमूच्या खोलीतून त्याला बघायला मिळाली होती. आज त्या संध्याकाळच्या घटकेला सिंधी निर्वासितांच्या त्या वस्तीकडे बघताना त्याला त्या रूपांची आठवण झाली....

जिथे मोकळं मैदान होतं, तिथे झोपड्या उभारल्या जाऊ लागल्या होत्या. हळूहळू त्या झोपड्यांतून धूर निघू लागला होता. नळावर पाणी भरण्यासाठी, भांडी घासण्यासाठी, धुणं धुण्यासाठी, आंघोळी करण्यासाठी जमणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या सिंधी भाषेतल्या शब्दांच्या हेलानी वातावरण भरून जाऊ लागलं होतं. उघडी-नागडी, वस्त्रांनी अर्धी अच्छादलेली काही गोरीपान, काही काळी पोरं आवारात धावू, खेळू, भांडू लागली होती. दोऱ्यावर लेंगे, खमीस, परकर, ओढण्या वाऱ्यानं फडफडू लागल्या होत्या. झोपड्या झोपड्यापुढे टाकलेल्या खाटांवर माणसं विश्रांतीसाठी बसू लागली होती, निद्रेसाठी आडवी होऊ लागली होती. फेरीवाले येऊन हिंडू लागले होते. त्यांच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या आरोळ्या उडू लागल्या होत्या. ठिकठिकाणी खरकटं साटू लागलं होतं. केरकचरा पडू लागला होता. सांडपाण्याचे

ओघळ वाहू लागले होते. आपल्या ठेंगण्या पायांवर डुलत डुलत चालणाऱ्या आणि फताड्या शेंदरी चोचीतून क्लक क्लक् असा आवाज काढणाऱ्या घाणेरड्या बदकांची एक छोटीशी टोळी कुटून प्रगत झाली होती कुणास ठाऊक, परंतु वस्तीच्या आवारात ती हिंडू लागली होती. कोंबड्याही दिसू लागल्या होत्या. पहाटेच्या प्रहरचं त्यांचं आखणं कानावर पडू लागलं होतं. मादीमागे धावणारे कोंबडे एकमेकांवर तुटून पडताना दिसू लागले होते. कापसाच्या पुंजक्यासारखी वाटणारी पिलं आईमागे पळू लागली होती. किडा, मुंगी धान्य टिपण्याची कला शिकू लागली होती. इथे भक्ष्य मिळतं याचा शोध कावळ्यांना लागला होता. त्यांचे थवे जमू लागले होते. त्यांची काव काव वातावरणात भरून जाऊ लागली होती. क्वचित् एखाद्या झोपडीत कुत्रं-मांजर पाळलं जाऊ लागलं होतं. त्यातच बिनवारशी कुत्र्यांची भर पडू लागली होती. सारांश, मानव कुठेही प्रगत झाला की त्याच्या मागोमाग अटळपणे येणारा पशू-पक्ष्यांचा परिवार इथेही हळूहळू प्रगत झाला होता. मानवी जीवनाचे कोंब नाना रूपांनी या जागी फुटू लागलेले आपल्या खोलीच्या खिडकीतून बघणाऱ्या हेमूला दिसू लागले होते. त्याच्या देखत सिंधी निर्वासितांची ही दुनिया वस्तीला आली होती, वाढली होती. वस्तीतल्या माणसांची परोपरीची सुखदुःखंही हेमूच्या दृष्टीस पडली होती... सर्वसाक्षी परमेश्वराप्रमाणे त्यानं त्या वस्तीतल्या लोकांचे हर्ष-खेद बघितले होते....

माणूस कुठेही कसाही राहात असला तरी मानवी जीवनाचे काही व्यापार व्हायचे तसे होत राहतातच. जन्म आणि मृत्यू घडत राहतातच. नवी लग्नं होतात. ज्यांची झालेली असतात त्यांची भांडणं होतात. नवरे व्यसनी निघतात. बायका छिनालपणा करतात. माता प्रसूत होतात. बालकांचे अपमृत्यू होतात. थकलेले म्हातारे वाळलेल्या पानाप्रमाणे गळून पडतात. याचंच नांव मानव जीवन! आणि म्हणून या सर्व गोष्टींचं दर्शन खिडकीतून पाहणाऱ्या हेमूला घडलं होतं. हळूहळू आकार धरणाऱ्या त्या सिंधी वस्तीत देवधर्म चालू राहिला होता. रामनवमीच्या उत्सवानिमित्त भजनं झाली होती. ढोलकं वाजलं होतं. लग्नं झाली होती. बायकांचा आनंदी कलकलाट वाद्यांच्या सुरात मिसळला होता आणि जमिनीवरच भोजनाच्या पंक्ती उठल्या होत्या. उष्टं खाण्यासाठी कावळ्यांची काव काव आणि कुत्र्यांची भांडणं झाली होती. मृत्यूनं म्हातारे टिपले होते, लहान अर्भकांचे घास घेतले होते. आकान्त, रडारड ऐकू आली होती. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची भांडणं कितीकदा निकरावर

आली होती. क्वचित् एखाद्या झोपडीतला कर्ता पुरुष झिंगून घरी आला होता, बायका-पोरांना बडवू लागला होता, इतरांनी त्याला चोपून काढलं होतं.... अशा हजार प्रकारांनी त्या वस्तीतल्या निर्वासितांच्या जीवनाचा ओघ वाहात होता.....

खोलीच्या खिडकीतून पाहणाऱ्या हेमूला खालचा काळ्या अंगाचा डांबरी रस्ता जसा स्तब्ध, रुक्ष आणि उदास वाटला, त्याचप्रमाणे रस्त्यापलीकडच्या त्या वस्तीवरही निष्पर्ण शिशिर ऋतूची छाया पसरल्यासारखी त्याला दिसली. आता ती वस्ती पाच-सहा महिन्यांची जुनी झाली होती. तिथे राहणाऱ्या लोकांनी छोटे छोटे संसार थाटले होते, स्वतःसाठी परोपरीच्या सुखसोयी निर्माण केल्या होत्या. परंतु तरीदेखील त्या वस्तीचं एकंदर रूप दीनवाणंच होतं. कष्टाशी आणि आपत्तीशी झगडून टिकाव धरणाऱं मानवी जीवन जसं दिसेल तसंच ते दिसत होतं. तिथे ऐषआराम नव्हते, भरभराट नव्हती. या आवारात हसणाऱ्या, बागडणाऱ्या छोट्या छोट्या मुलांकडे बघून निर्भेळ आनंद होण्याऐवजी खेदानं मन विषण्णच होत होतं. या आवारातल्या गृहिणी हास्यविनोद करित होत्या, तो ऐकून मनाला प्रसन्नता वाटली तरी त्या प्रसन्नतेला दयेचा आणि खेदाचा पदर होता. या वस्तीकडे बघून वठलेल्या झाडाची आठवण होत होती. वसंत ऋतूत त्या वृक्षाच्या फांद्यांना नवी पालवी फुटणार होती. वसंताची शोभा खुलणार होती परंतु आज घटकेला वृक्ष निष्पर्ण होता. फांदीवर फुलं नव्हती, फळं नव्हती. सर्वनाशातून बचावलेली ती माणसं जगत होती खरी, परंतु त्यांच्या जीवनाची ती तऱ्हा करुणास्पदच वाटणारी होती. ते जीवन बघणाऱ्याला खोल कुठेतरी उदास दुःखाचं शल्य बोचल्यावाचून राहण्यासारखं नव्हतं.... शिशिर ऋतूची दुःखी उदास छटा जशी पालापाचोळ्यानं झाकलेल्या त्या रस्त्यावर होती, तशीच रस्त्यापलीकडच्या त्या निर्वासितांच्या वस्तीवरही होती!...

सूर्यास्ताची घटका जवळ येत आहे, उजेड संपत आला आहे, अंधार दाटू लागला आहे, वस्तूवस्तूंच्या छाया अस्पष्ट होत चालल्या आहेत. वाऱ्याचा झोत अंगावर झिणझिण्या आणीत आहे. रस्त्यावरचे दिवे अजून लागावयाचे आहेत. मांजराला छातीशी धरलं की त्याच्या पोटातली गुरगुर ऐकू येत आहे. परंतु खिडकीतली, रस्त्यावर, आणि पलीकडच्या वस्तीवर स्तब्धता पसरलेली आहे ती उदास वाटत आहे. शिशिर ऋतूच्या रुक्षतेत ती स्तब्धता गुरफटलेली आहे.....

ड्रेसिंग गाऊन पांघरून खिडकीशी उभ्या राहिलेल्या सव्वीस वर्षांच्या हेमू रानडेच्या डोळ्यांची नजर समोरच्या त्या उदासवाण्या स्तब्ध दृश्यावर किती वेळ तरी

तशीच राहिली होती. त्याच्या खोलीतही अंधार जमला होता. खोलीत कुठे तरी एका चिमणीनं घरटं केलं होतं, तिचा चिवचिवाट ऐकू येत होता. खोलीबाहेरच्या जिऱ्याच्या पायऱ्यांवर कुणाचीतरी पावलं वाजली. त्या पावलांची ती चाहूल जवळ येईल आणि मग दूर जाऊन ऐकू येईनाशी होईल अशा कल्पनेनं हेमू जागच्या जागीच उभा राहिला.... परंतु चाहूल दूर गेली नाही. दाराशीच थबकली. थोडा वेळ तसाच गेला..... मग दारावरची घंटा वाजली.

हेमू खिडकीतून दूर झाला. त्यानं दार उघडलं. दाराबाहेर उभ्या राहिलेल्या सुंदर प्रधानला बघून त्याला थोडंसं आश्चर्य वाटलं. परंतु ती हसली आणि “येऊ का?” म्हणाली, तेव्हा त्यानं हसून म्हटलं, “ये.”

खोलीच्या दारावर ‘Languages School’ अशी पाटी होती. तिच्या खालच्या बाजूस ‘Hemu Ranade, M. A.’ अशी दुसरी लहान पाटी होती, तिच्यावरच्या ‘In’ अक्षरांचं छोटं घर बंद केलेलं होतं. ‘Out’ अक्षरं दिसत होती.

सुंदर प्रधाननं हसून विचारलं, “पाटीवर आऊट दिसलं. मला वाटलं तुम्ही खोलीत नाही. पण मग पाहिलं तो खोलीचं दार बाहेरून बंद नव्हतं. म्हणून घंटा वाजविली.”

हेमू म्हणाला, “पाटीवरची इन्-आऊटची घरं बदलण्याच्या बाबतीत मी जरासा निष्काळजी आहे. बाहेर जाताना आऊट करायचं विसरतो, आणि खोलीत असलो तरी इन् करायचं लक्षात राहात नाही. शिवाय आता कपडे करून बाहेर जायच्या तयारीतच होतो मी.”

“तुम्ही घाईत असाल तर मी आत येऊन तुमचा वेळ घेत नाही. जाते. मला एक डिफिकल्टी विचारायची होती, आणखी तुमच्यासाठी आणलेली ही फुलं द्यायची होती.” इतका वेळ डाव्या हातात धरलेली लहानशी वेताची सुबक परडी तिनं वर करून दाखविली..... त्या परडीत गुलाबांचे मोठे मोठे गेंद होते.

हेमू म्हणाला, “मी घाईत आहे खरा. परंतु तुला आल्या पावली परत जा म्हणून सांगण्याइतका काही नाही. तुझी डिफिकल्टी सांगता येईल मला.”

त्यानं खोलीतला दिवा लावला, आणि अजूनही उंबरठ्यावरच थबकलेल्या सुंदरला म्हटलं, “ये बैस. काय डिफिकल्टी आणली आहेस?”

तिनं पुस्तक आणलं होतं, ते उघडून त्याच्यापुढे धरलं, आणि म्हटलं, “हा पॅग्राफ नीटसा समजत नाही मला.”

हेमनू तिच्या हातातलं पुस्तक घेतलं, तिनं खूण केलेली जागा वाचून पाहिली, आणि तो हसत म्हणाला, “शाबास! काल वर्गात शिकवताना तर मी हा पॅग्राफ मुद्दाम अधिक फोडून सांगितला होता की! तुझं लक्ष नव्हतं असं दिसतंय. झोप घेत होतीस काय?”

काही उत्तर देण्याऐवजी सुंदरनं तोंड खाली केलं, आणि दोन्ही हातांच्या ओंजळीत लपविलं. “बरं, आता पुन्हा सांगतो, नीट ऐक.” असं तो म्हणाला तरी तिनं वर तोंड करून त्याच्याकडे बघितलं नाही. तो म्हणाला, “इकडं बघा ना.” तरी तिनं तोंड हातात लपवून धरलं होतं तसंच ठेवलं. हेमूला आश्चर्य वाटलं. तो पुन्हा एकदा म्हणाला, “इकडे बघा ना!” परंतु तरीदेखील तिनं तोंड वर केलं नाही. काहीशा चिडलेल्या स्वरात तो म्हणाला, “अगं, तू वर पाहिल्याशिवाय मी सांगू कसं तुला? हा पॅग्राफ समजून घ्यायचा आहे ना?”

तिनं एकदम तोंड वर केलं, त्याच्याकडे बघितलं, आणि मान हलवीत ती म्हणाली, “नाही. नाही. तो पॅग्राफ समजून घ्यायचा नाही.”

“नाही? काय विचित्र मुलगी आहेस! या कामासाठीच ना तू आलीस माझ्याकडे?”

ती हसली. तिचं ते हसणं हेमूला फार चमत्कारिक वाटलं. त्याला ते तसं वाटलं हे ओळखून ती आणखीनच हसली. तो काही बोलणार होता तितक्यात तिनं दोन्ही हातांनी ड्रेसिंग गाऊन धरला, आणि हनुवटी वर उचलून तिनं विचारलं, “मी का आले ते समजत नाही का तुम्हाला?”

तिच्या त्या प्रश्नानं आणि विशेषतः तो करताना तिच्या चर्येवर जो भाव दिसला त्यानं हेमूच्या लक्षात सारं काही एकदम आलं.... तो तिला दृढ आवाजात म्हणाला, “तुला खूळ लागलंय का?” तिचे हात तो दूर करू लागला.

तिनं गाऊन सोडून दिला, परंतु त्याचे हात घट्ट धरले, आणि ती म्हणाली, “हो खूळच लावलंय मला. रात्रंदिवस तुमचा ध्यास लागला आहे मला!”

हेमूनं क्षणभर तिच्याकडे रोखून पाहिलं.

त्याच्या ‘लॅंग्वेजस स्कूल’ मध्ये फ्रेंच शिकायसाठी येणारी ही मुलगी आताशा वर्ग चालू असताना मधूनच त्याच्याकडे काही एका विचित्र चर्येनं बघून हसत आहे, असे हे त्याच्या लक्षात आलं होतं. आपल्या मनातली शंका अकारण आहे, चुकीची

आहे असं समजण्याचा प्रयत्न त्यानं केला होता. परंतु ती शंका नव्हे, तर तो प्रयत्नच चुकीचा असल्याचं कबूल करावं लागणार असंही त्याला वाटू लागलं होतं. वहीत नोट्स उतरून घेता घेता किंवा शिकविणं ऐकता ऐकता ती मध्येच एखादा चोरटा कटाक्ष त्याच्याकडे टाकी, आणि हसे; किंवा पेन्सिल दातात धरून खालच्या मानेनं, पण नजर वर करून, त्याच्याकडे बघत असलेली ती त्याला आढळे. तिचा अस्वस्थपणा त्याच्या लक्षात वरचेवर येई. कधी कधी वर्ग सुटल्यावर ती उगाचच रेंगाळत राही, आणि त्याच्याकडे वळून बघे. तिनं दोन वेळा त्याला पत्रंही पाठविली होती. त्यानं ती फाडून केराच्या टोपलीत टाकली होती. मग तिची पत्रं बंद झाली होती. परंतु तिच्या वागणुकीत बदल झाला नव्हता. एकदा आजूबाजूला कुणी नाही असं बघून तिनं त्याला म्हटलं होतं, “तुम्हाला काही विचारायचं आहे.” त्यानं उत्तर दिलं होतं, “विचार की.” ती म्हणाली होती, “इथे क्लासच्या जागेत विचारण्यासारखं नाही. एकीकडे -” तुत्यानं हसून म्हटलं होतं, “क्लासच्या जागेत विचारण्यासारखं जे नसेल ते एकावंसं मला वाटत नाही.” ती हसली होती, आणि गेली होती... हेमूला वाटलं होतं, ती उमजली असेल...

त्याच्या इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच भाषांच्या क्लासात विद्यार्थ्यांच्या बरोबरीनं विद्यार्थिनींची संख्या होती. त्यानं मुंबईत येऊन हे लॅंग्वेजस स्कूल चालू केलं त्याला तीन वर्षेदेखील पुरती झाली नव्हती, परंतु त्याच्या शिकवण्याच्या हातोटीची प्रसिद्धी झपाट्यानं वाढली होती, आणि त्याच्या वर्गाचा जम इतका बसला होता की जागेच्या अपुरेपणामुळे कित्येक विद्यार्थी विद्यार्थिनींना त्याला प्रवेश नाकारावा लागत होता. त्याच्या वर्गात येणारी मुलं मुली बहुधा शाळा कॉलेजातल्याच होत्या. परंतु परीक्षेसाठी नव्हे, तर केवळ भाषा शिकण्यासाठी येणारे प्रौढ स्त्री-पुरुषही त्याच्या वर्गात होते. तरुण मुलीपैकी कित्येकजणी देखण्या होत्या, आणि बोलून चालून त्या साऱ्याच श्रीमंत कुटुंबांतल्या असल्यामुळे फॅशनेबल कपडे आणि आधुनिक वेशभूषा त्या साऱ्याचजणी करीत... सुंदर प्रधान काळीसावळीच होती; परंतु दहाजणीत उठून दिसावी अशी होती. तिचे लांबसडक दाट काळेभोर केस म्हणजे तर कुणाही स्त्रीला हेवा वाटावा असं तिचं एक भूषण होतं. तिच्या नितंबाखाली लोंबणाऱ्या तिच्या दोन लांबसडक जाड वेण्या तिला अशा काही शोभत की तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीवर पाहाणाऱ्याचे डोळे खिळून राहात असत.... हेमू म्हणजे ज्यानं पंचविशी नुकतीच